

НҰРҚАСЫМ
ҚАЗЫБЕКҰЛЫ

ОТЫРАР КІТАПХАНАСЫ

Халқы сүйген қаламгерлер

Нұрқасым
Қазыбекұлы

ОТЫРАР
КІТАПХАНАСЫ

Халқы сүйген
қаламгерлер

QALQI
QALQI
АЛАМАТЫ
2006

Қазақстан Республикасының Мәдениет және
ақпарат министрлігі
Ақпарат және мұрағат комитетінің бағдарламасы
бойынша шығарылды

Қ 36 **Қазыбекұлы Н. Халқы сүйген қаламгерлер.** –
Алматы, “Өлке”, 2006. – 160 бет.

ISBN 9965-742-84-7

Қашанда қаламынан қайрат лебі есетін талантты жазушы Нұрқасым Қазыбекұлы бұрындары көркем прозасымен көпшілікті тәнті етіп келсе, еліміз тәуелсіздік алааннан кейін көсемсөзге ойысып, ел қамын ойлайтын кісі ғана батылы жететін әлеуметтік, қоғамдық, саяси тақырыптарға батыл қалам тартқан еді. Жазушы бұл салада да абыройлы болды. Әсіресе көрші алып мемлекеттердің сонау ерте заманнан бері қарай жүргізіп келе жатқан қитұрқы саясаты мен қазіргі іске асырмақ жоспарларын талдауда ерекше байқампаз екенін аңғартады.

Қаламгердің тілі орамды, айтар ойы айқын.

ББК 74.200.51

Қ $\frac{4303000000}{00 (05)-06}$

ISBN 9965-742-84-7

© Қазыбекұлы Н., 2006
© “Өлке” баспасы, 2006

1 Бөлім

«Қазақ» атауы қашан, қайдан шыққан?

Тарих – әрі көрі, әрі жас. Көрі болатыны – онда адамзат тарихы ежелден тартып, бүгінге дейін мәңгіге сақталады. Жас болатыны – сол ежелгіні бүгінге сақтап, жеткізеді. Ортада болатын өзгерістер болса, оған уақыт, заман кінәлі. Айналып келгенде оның өзі де тарих. Демек, тарихтан ештеңе (жақсылық пен жамандық, өтірік пен шындық) қашып құтыла алмайды. Оның бүгінгі қолда бар дәлелі: «Қытай тарихнамаларындағы қазаққа қатысты деректер». Мұнда осыдан екі-үш мың жыл бұрынғы қазаққа қатысты деректер сөз болады. Көзі ашық, көңілі зерек адамға сол кездің өтірігі мен шындығы, билікбасындағылардың арамдығы мен адалдығы, зорлық-зомбылық – қысқасы заман тынысы, уақыт шындығы (кезіндегі тарих не шежіре жазушылар қанша бұрмалауға тырысқанымен) тайға таңба басқандай көрініп тұр. Ал біздің сөз етпек болған мәселелеріміз осындай шындықтар туралы.

Алайда осы тарихта бір нәрсенің басы ашық. Ол – Қытайдың ежелден-ақ жеңілісін де жеңістің атасы деп қарйтын мінезі. Міне, сол мінезімен неше мыңдаған жылдар бойы тепеңдеп әлі жылжып келеді. Сөйтіп ұлы Қорғаннан бері қарайғы территориясын да өлденеше мыңдаған шақырымға мысықтабандап кеңейтуде. Әйтсе де, «Қытай өстіп жатыр» деп ешкім әлі айта қойған жоқ. Міне, бұл – сыртқа қару көтермей жаулаудың артықшылығы. Ал өз ішінен бас көтергендерді табанда жер жастандырып отырады. Бұл олардың қалыптасқан саясаты.

Әрине, қытайдың байырғы тарихы ежелден-ақ өзінің ұлттық мүддесін қорғау негізінде жазылған. Сөйтіп, тарихтан бері-ақ өзге ұлыстар мен ұлттарға «қамқор аға» болып келе жатқандарын айтып қалуға тырысып отырады. Егер тарихты осы көзқарас бойынша бағаласақ – кейбір ұлыстар мен аз ұлттардың көз алдымызда Хән ұлтына қалай жұтылып жатқанын, мәселен, Ішкі мұңғыл, Шығыс Түркістандағы ұйғыр, қазақ, қырғыз, дүңған, сібе-солаң... айтуға тиіспіз. Бұлардың ішінен шыққан ғалымдар, өнер қайраткерлері мен ақын-жазушылар – бәрі-бәріде тарихта қытай есептеледі. Бүгінде де ондайлар баршылық. Бір мысал – шығармасын қытай тілінде

жазатын Әкпар Мәжітұлы деген жазушы бар. Ол 1954 жылы Шығыс Түркістанның Іле аймағына қарасты Қорғас ауданында туған. 1976 жылы Ланжу университетінің әдебиет факультетін бітірген. 1978 жылдан бастап әдеби шығармашылық жұмыспен шұғылдана бастаған. 1984 жылы «Ақсақ құлан» атты әңгімелер мен повестер жинағы қытай тілінде (өзі қытай тілінде жазады) жарық көрген. «Нұрман қарт және оның тазысы», «Қайран он бес жасар Қалида» дейтін әңгімелері кезінде аз ұлт әдебиетін бағалау бойынша үздік шығармалар сыйлығын алған.

Бүкіл Қытайлық Жазушылар одағының мүшесі. Пекинде тұрады. Оның Қытайдағы аты шулы «Мәдени революцияның» сондағы азғантай қазаққа тигізген зардабын бейнелейтін «Сақал» деген әңгімесін «Жалын» журналының 2006 жылғы № 4 санында жариялаған болатынбыз. Мүмкін, ол «Жалын» оқырмандарының есінде де шығар. Әкпар сол бір шағын әңгімесімен-ақ кезінде Қытайда болған «мәдени революцияның» зардаптарын тайға таңба басқандай айқын бейнелеген. Бірақ, амал қанша, біз мұны аударма арқылы оқыдық. Ал оның қанша сөлі мен дәмі, бейнелі тілінің бояуы мен ойының философиялық астары сол тілде қалып қойды, ол жағы бізге беймәлім. Өкінішті. Сондай қатты өкінішті. Былайғы жұрт өз ішінен осындай жазушы шыққаны үшін мақтанады. Бір қарағанда олары да заңды. Алайда мен жазушының ана тіліндегі әлгі ішкі иірімдерін, жарқын бояуларын жоқтап қайғырамын. Олайы тарихымызда мұндай өкінішті мысалдар өте көп екен. Реті келгенде айта кетейік. Солардың бірі Қарлұқ Кегменер ақын Ұлгеұлы туралы, филология ғылымдарының кандидаты, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Шығыстану кафедрасының доценті, ақын Дүкен Мәсімханұлы: «Ақынның туған-өлген жылы туралы нақты дерек жоқ. Біздің жыл санауымыздың 766 жылы Үлге қаған Таң елінің бодандығын қабылдаған кезде 7-8 жасар ұлын (Кегменерді – Д.М.) Шүршіттердің кепілдікке әкеткендігі ғана белгілі. Осылай есептегенде ақын жыл санауымыздың мөлшермен 760 жылы дүниеге келген болып шығады. Үлге қағанның оңтүстік шекарасының Іле өзені болғанын, ордасының бүгінгі Жаркент маңында болғанын ескерсек, Кегменердің Кегмен тауы (бүгінгі Алматы облысына қарасты Ұйғыр ауданындағы Кетпен тауы) бөктерінде туғаны айқындалады», – деп жазады «Сарап» атты зерттеу кітабында.

Міне, осы сияқты ежелгі қытай жазбаларын зерттеуші бүгінгі Шығыс Түркістандық қазақ ғалымдарының еңбектерінен белгілі болғандары: қаңлы ақыны Потодың – заманымыздың 232-348 жылдары өмір сүрген.

Хату – Іленің батысындағы елден шыққан ақын, сазгер, ғалымның 586 жылы 10 томдық шығармасы жарық көріпті.

Қаңлы ақыны Бұқым Қайрақбайұлы (1255-1300) жылдары өмір сүрген.

Қыпшақ ақыны Сағидолла – 1272 жылы туған, өлген жылы белгісіз. Сары-өзеннің бас жағында дүниеге келген.

Қаңлы ақыны Сәрсен (1295-1345) жылдары жасаған. Қаңлы ақыны Бұқымның ұрпағы. Қытайдың көркем жазуының шебері болған, әрі негізін қалаған.

Қарлұлық ақын Нәйжан (1310-1368) жылдары жасаған.

Қыпшақ ақын Сарын. Шыңғыс дәуірінің атақты ақыны. Сағидолланың ұрпағы.

Қыпшақ ақыны Сабан. Туған өлген жылдары белгісіз.

Қыпшақ ақыны Дадияс. Мұның да туған, өлген жылдары белгісіз.

Осы тақырыпты зерттеуші Шығыс Түркістандық қазақ ғалымдарының деректері бойынша, түркі халықтарынан Юан хандығы (Шыңғыс хан) дәуірінде ғана 200-ден артық ақын-жазушы шығыпты. Олардың қағазға түскен өлеңдерінің өзі 4 мың жолдан асады екен. Олар бұл дәуірді үш ғасыр деп есептейді. Ал тарихи деректерге сүйенсек, қытайлардың ақын-жазушыларымызды ғана емес, жеріміз бен елімізді де әр алуан тәсілдермен шырғалап, біздің бүгінгі шекарамызға дейін ығыстырып келе жатқанын көруге болады. Мұны белгілі қазақ танушы қытай ғалымы Су-Бейхайдың: «Шыңғысхан қазақ даласын жаулап алған кезде, көптеген қазақтар ішкі Қытайға көшіп барып, қытайлармен қоян-қолтық араласа өмір сүрді. Олар қаптаған қалың қытайды басқару үшін, мансап-шенге ие болу үшін, жатпай-тұрмай қытай тілін, қытай мәдениетін үйренді. Әсіресе, мұңғұл билеушілері өздерінің үстемдік орнын бекемдей түсу үшін, ордадағылар әр ұлт перзенттеріне қытайдың тіл-жазуын қаршадайынан бастап үйрететін» («Қазақтың мәдениет тарихы» Су-Бейхай, 1989 ж., Қытайша басылым. 294-бет). Қазақшалаған Д.М. «Сарап» - 75 -б.). Байқайсыздар ма, қазақты ғасырлар бойы орыстар да осы тәсілмен билеп келді.

Қасқыр, қабылан, аю сияқты жыртқыш аңдар оқ тиген, жараланған жерін қабады. Өз жарасын өзі қауып қалу – қашанда жыртқыштықтың белгісі. Ал қазіргі Ресей айт-айтпа жаралы аюға ұқсайды. Оның алып денесінің батыс солтүстігінен: Балтық жағалауының үш елі (Латвия, Литва, Эстония), батысынан: Беларусь, Украина, Молдова; батыс оңтүстігінен: Кавказ елдері (Грузия, Армения, Осетия, Әзірбайжан), оңтүстігінен: Қазақтан, Өзбекстан, Қырғызстан, Түрікменстан, Тәжікстан республикалары бөлініп, тәуелсіздіктерін жариялады. Б.Ельцин о баста М.Горбачевті құлату үшін Кеңес Одағын ірітіп еді, кейін сол күн өз басына да туды. Чешендер бастаған бүлік жалпыға бірдей жасалмаған ұлттық теңсіздіктің салдары. Өйткені Ресейдің алып асқазанында әлі қоры қоймаған елдер мен территориялар (аймақтар) бар. Бүгінгі Ресейдің ішін түйнетіп жатқан ауру – солар. Одан құтылу үшін патша үкіметінің тәжірибесі (зорлық) нәтиже бере қоймады. Ол әдіс әбден ескіріпті.

Ал халық, керісінше, жаңарған. Енді сол Ресейдің асқазанында тағы да не жатқанына назар аударып көрелік!

1. Коми – 1478 жылы, 2. Ненец - ?, 3. Эвенки - ?, 4. Мари – 1551-52 жылдары, 5. Мордва – Алтын Орда құлағаннан кейін, 6. Чуваш – 1557 жылы, 10. Якут – 1630 жылы, 11. Чукча - ?; 12. Алтай - ?, 13. Черкес (Адыгей) – XIX ғасырдың бірінші жартысы, 14. Қарашай – XIX ғасырдың бірінші жартысы, 15. Ингуш – 1810 жылы, 16. Қабарда – 1827 жылы, 17. Балқар – 1827 жылы, 18. Ноғай - ?, 19. Чешен – 1859 жылы, 20. Дағыстандықтар – 1860 жылы, 21. Қалмақ – XVIII ғасырдың ортасында бағынған.

Ол – ол ма, бүгінгі Қазақстанның жон арқасынан тілініп алынған таспа да аз аумақты қамтымайды. Айталық: Астрахан, Орал, Қорған, Омбы, Алтай...

Енді ат басын шығысқа бұрайық. Мұндағы тілге тиек еткен деректеріміз «Қытай тарихнамаларындағы қазаққа қатысты деректер» атты кітаптан алынған («Ұлттар» баспасы, Пекин. 1-2 кітап). Бұл кітаптарда біздің заманымыздан бұрынғы сақ, ғұн, қаңлы, үйсін, қыпшақ, керей, найман... тағы басқа көптеген ұлттар мен ұлыстардың тарихы сөз болады. Біз сол екі кітаптағы қазаққа тікелей не жанамалай қатысы бар-ау деген материалдардың еш өңін өзгертпей «Жалын» журналында жариялап келе жатқанымыз, көзі қарақты оқырмандарымызға белгілі болса керек. Бүгін осы барыста түйген ойларымыз бен кейбір көңілге келген түйткілдерімізді ортаға салмақпыз. Алдын ала ескерте кететін бір жай – кітаптағы негізгі тақырыптық материалдан гөрі кейде кейбір түсіндірмелерде (сноска) айтылған деректер әлдеқайда нақты және көкейге қонымды сияқты. Мысалы, бірінші кітаптың беташар тақырыбына берілген ең алғашқы түсінікті оқып көрелік. «Тарихи жазбалар» – қытайдың тұңғыш жылнамалық, ғұмырнамалық тарихы. Авторы – Батыс Хән патшалығы дәуіріндегі Сыма Чиан. Кітапта аңыздарда айтылатын Хуандиден (Сары Бабалықтан) Хән Удиге дейінгі шамамен 3 мың жыл аясындағы ірі оқиғалар қамтылған. Соның ішінде де жауласқан бектіктер, Чиң, Хән елдеріндегі тарихи оқиғалар жан-жақтылы баяндалған. Жиыны 130 бумадан тұрады. Шамамен б.з. б. 104-91 жылдарда жазылған. («Сыхай», бір томдығы, Шаңхай сөздік баспасы, 1995 жыл, 11 басылымы, 816 бет).

Егер біз бүгін осы тарихи жазбалардағы деректерге сүйене отырып ой түйер болсақ, мемлекеттілігіміздің тарихы 3 мың жыл арыға шегініп, терең тарих қойнауынан бастау алады. Мәселен, қазіргі және бұрынғы қытай тарихшылары қалай-қалай бұлғақтатса да, Ұлы Қорғанды кешегі сақ, ғұн, үйсін, қаңлы, алан, түрік, қыпшақ тағы басқа бүгінгі қазақ ұлтын құрайтын рулардан қорыққаннан салғанын жасыра алмайды. Бұған мына өз кезінде жазбаға түскен «Ғұн баянында (II)», (Хәннама, 94-бума) деректерде: «...Ғұндар табанда кегін қайтарып отырды да, арадағы қақтығыс 30 неше жыл

жалғасты. Қытай елі қажып шашылды, ғұндар да ауыр шығындалды. Сондықтан, ер жүрек Хән Удидың бұл тәдбілі төменгі амал деп аталды. Болымсыз қорлауға шыдамаған Чин Шыхуаң халықты қинап, түмен лиге созылған берік қорған жасатып, теңіз жиегінен шекара алқапқа бойлата астық таситын жол салдырды. Сонымен қытайдың қазынасын сарқып, мемлекетті жойылу қаліне жеткізді. Ол шарасыздық деп аталды. Қазір мемлекетіміз бойынша жұт жүріп, әр жылы ашаршылық болып жатыр», – деген сияқты халықтың өз кезіндегі наразылықтары куә. («Қытай тарихнамаларындағы қазаққа қатысты деректер, 1-кітап, 553 б.).

Егер әрбір көзі ашық азамат тарихқа көз жіберіп ойланар болса, қай жерді қашан кім мекендеген, оны кім қашан, қалай иеленіп кеткен, ол қазір кімнің қолында деген сияқты толып жатқан сұраулардың жауабы өз-өзінен шыға келеді. «Қытай тарихнамаларындағы қазаққа қатысты деректер» аталатын кітаптардың, әсіресе, бірінші кітабының түсініктері (сноска) осындай деректерге бай. «Шинчинжұң» – жер аты. «Чинжұң» деп те аталған. Аумағы қазіргі Ішкі Мұңғұлиядағы Хытаудың түстігіі (Екжау аймағын), Ниңшианың Чиңшұйхы алабын, Гансудің Хуайшиан ауданын, Саншидың Учишиан ауданын қамтиды. Бұл тегінде Чин Шыхуаң Мың Тианды жорыққа жіберіп, ғұндардан тартып алған жер. Хән Уди тұсында ғұннан қайта тартып алынған бұл өңірге шығыс жақтағы халықты көшіріп орналастырды». «Тарихи жазбалардың түсіндірмелі толығы аудармасы», 920 бет», - деп көрсетілген аталған бірінші кітаптың 145-бетінде. Мұндағы басты мәселе тартып алынғанын жасырмауында. Ал тексте көбіне-көп мұндай мәселелердің өңі айналдырылып отырады. Хән елі жеңген, өзгелерді жеңілген етіп көрсету жағы басым. Алайда «Тарихи жазбалар, 110 бума. Ғұн баянында» Хән Уынидың төреші абызына жарлық беріп: «Ғұнның ұлы тәңір құты маған жолдаған хатында: «Құда-андалыққа келістік. Қашып өткендерді ел қылумен қарашамыздың саны көбеймес, иелігіміз де ұлғаймас. Ғұндар бұдан былай шекара қорғаны ішіне кірмейді. Хән елінің адамдары да қорған сыртына шықпасын. Осы шартқа қиғаштық істегендер өлімге бұйырылсын! Осылай болғанда татулығымыз баянды болады. Ендіғары жауласпай өтер болсақ, әр екі жаққа да пайдалы», – делінген. (1-кітап, 96 б.). Міне, осындай келісім-шарттардан кейін ғұндар тәңірқұтынан қарашаларына дейін ұлы Қорғанның түбіне келіп-кетіп, Хән елімен сауда-саттық жасап тұрады. Демек, бұл деректен ғұндардың Хән елін Ұлы Қорғанның ішіне қуып тыққанын көруге болады.

Түмен осы ғұндардың алғаш жазбаға түскен тәңірқұты (б.з.б. 209 жыл). Оның тұсында ғұндардың жері шығыста шығыс ғұлармен, түстікте Чин бектігімен, батыста Нәтшемен шектесті. (Нәтше – батыс өңірдегі ежелгі этнос және мемлекет). Оны өз ұлы Бөдүн өлтіріп, ол ғұн тәңір құты болды. Сөйтіп Бөдүн б.з.б. 209 жылдан б.з.б. 174

жылға дейін билік жүргізді. Мемлекеттің билік аппаратын бекемдеп, әскери әкімшілік тәртіп орнатты. Алдымен Шығыс ғуды (тұңғыс нәсілді ежелгі этнос) бағындырды. Одан соң батысындағы нәтшені қуды. Терістіктегі: леубан, бағиян (ақ қойлы) хандықтарын қаратты. Чин патшалығы тартып алған ғұнның ежелгі иелігін – (Сарыөзеннің түстік алабы яғни Ордос өңірін) қайтарып алып, бір мезгіл қатты дәурендеді.

Нәтшелер бұл кезде Келентаудан (қазіргі Ләнжу қаласының батысынан) Дахатаға (Дұнхуаң) дейінгі Хыши аңғарын мекендейтін. Б.з.б. 205-202 жылдар аралығында Бөдүн тәңірқұт соғыста нәтшені жеңді. Осыдан бастап нәтшелер батысқа, Жоңғар ойпатына көшеді. Атамекені Келентауда қалған аз бөлігі «кіші нәтше» атанып, кейін келе Чиңхай қияндарына сіңіп кетеді.

Леузаң тәңірқұт тұсында (б.з.б. 174-161 жылдары) ғұндар нәтшені үш рет талқандайды. Нәтшелер амалсыз сақтарды ығыстырып, Іле алқабына ауады. Содан көп өтпей үйсіндерден жеңілген нәтшелер Іле өңірін тастап, Сыр дәриядан өтіп, Өксүс (Амудария) бойына кетеді. Бактерияны талқандап, Балық қаласын астана етеді. Іле бойында қалған аз бөлігі сақтардың қалған бөлігімен қосылып, үйсіндерге қарайды. Сондықтан «Ханнамада»: «Үйсіндердің ішінде сақтардың да, нәтшелердің де нәсілі бар», – деп жазылған. (Қараңыз «Қытай тарихнамаларындағы қазаққа қатысты деректер», 1-кітап, 130, 132, 133, 134-беттер).

Осы аталған кітапта қысқа да болса, қаңлы мен үйсінге қатысты түсініктер өте айқын, анық жазылған. Территориясы (жер аумағы) ашық көрсетіледі. Мәселен: «Дад-уаң, көнеше «Даруан» болып та оқылады. Қазіргі оқылуы – Дауан емес, Да-иуан. Батыс жазбаларында «Ферғана» немесе «Пәрхан» - орта Азиядағы ежелгі мемлекет. Орны Памирдің батыс баурайындағы және Сыр дәрияның Ферғана ойпатына тура келеді. Бұрынғы тұрғындарының көбі сақтар» («Қытай энциклопедиясы», қытай тарихы бөлімі, 95 бет), - делінген.

«Қаңлы (арғы замандағы оқылуы: Қаңғақ (Дұң Тұңхы), Қаңгу (Бернхард), Қаңғағ (Жоу Фагау), Қаңга (Уаң Ли), Қаңга (Го Шилиаң), Кенгеріс немесе Қанғар (Сиратори) – батыс өңірдегі ежелгі мемлекет. Жерінің шығыс шекарасы Үйсінмен, батыс бөлігі Аорыспен, оңтүстік өңірі ұл Нәтшемен, шығыс-оңтүстік шекарасы Дад-уанмен жапсарлас. Өркендеген кезінде қазіргі Балқаштан Арал теңізіне, оңтүстікте Аму дәрияның солтүстік алабына дейінгі жерлерді қамтыды. Астанасы – Бетен қаласы («Сыхай», бір томдығы, 968 бет.)

«Үйсін, арғы замандағы дыбысталуы: Асуын (Дұң Тұңхы), Өсүн (Бернхард), Ағсүн (Жоу Фагау), Асуын (Го Шилиаң); Тұрпан текстерінде: Ұйсүн, Асиен деп жазылған; кейінгі кездегі оқылуы; Усүн – ежелгі ұлыс әм этнос. Қазіргі зерттеу нәтижелеріне қарағанда, үйсіннің түп-тұқияны сонау Шаң, Жоу хандықтары

заманындағы Гүнрей, Ғұннұм (Ғұннұң) тайпалары деп есептелуде. Зерттеушілердің көбі үйсін тілін Алтай тілдерінің түркі тілі ұясына жатқызады. Үйсіндер б.з.б. екінші ғасырдан бұрын Келентау, Дахата (Дұнхуаң) аралығындағы аумақты мекендеген. Кейін Нәтшелер күйреткендіктен, үйсін ұлысы ғұндарға бағынды. Леузаң тәңірқұт тұсында (б.з.б. 174-161 жылдары) ғұндардың сүйеуімен батысқа көшіп, ұлы Нәтшеге шабуыл жасады. Ұлы Нәтшелер түстікке кетуге мәжбүр болып, Бактерияны бағындырды. Үйсіндер олардың қонысын басып қалды. Сондықтан үйсіндер ішінде сақтар да, ұлы Нәтшелер де болды. Үйсіннің Іле, Ыстықкөл бойына келгеннен кейінгі астанасы – Чекүк (яғни Қызылалқап, Қызылаңғар. Бұдан бұрын «Қызылқорған», «Шығушен» деп те аударылып келді). Жаң Чиан батыс өңірге елші болып барғаннан кейін үйсіндер Хән әулетімен құдаласып жекжат болды. Шуанди патша салтанат құрған жылдары (б.з.б. 60 жылы) батыс өңір басқақтығына қарады. Б.з.б. 53 жылы Чаң Хүй қатарлы үш адам аламанбасы Чекукке келді. Екінші ғасырдың соңында Сәнбе, төртінші ғасырдың басында Тағбуат тайпаларының шабуылына тап болды. Оңтүстік және солтүстік патшалықтар тұсында түстікке кетіп, Көгарт (Памир) тауларына ірге тепті және солтүстік Уи патшалығымен жиі қарым-қатынас жасады. 437 жылы Уи патшасы Тэй-у Үйсін ордасына елші жіберді. Лиану патшалығы тұсында (б.з.б. 938 жылы) Іле алқабында қайтадан үйсін ордасы шаңырақ көтерді. Кейінгі кезде үйсіндер қазақтың ұлы жүзіндегі негізгі тайпа болды» («Шыңжаң тарихи сөздігі» 75.б.). «Қытай тарихнамаларындағы қазаққа қатысты деректер», 1-кітап, 217-218 б.).

«Чекүк қаласы – ежелгі үйсін ұлысының астанасы. Бұл қаланың орны туралы екі түрлі меже айтылып жүр. 1. Қазіргі Ыстықкөлдің шығыс оңтүстігінде; 2. Текес аңғарында яғни Мұңғұлкүреде. Кейінгі кезде бұл екеуін де мойындап, Ыстықкөлдегісі қыстық орда, Мұңғұлкүредегісі жаздық орда деушілер де көбейе бастады. Ең алғаш Жаң Чианның мәлімдеуі бойынша қытай тарихнамаларына жазылған бұл қаланың аты түрліше жорамалмен аударылып (айтылып) жүр. Мысалы, «Қызылқорған», «Шығушен», «Шығу қаласы» т.б. Оның қазіргі оқылуы – Чігу. Ал мағынасы – «Қызыл алқап» немесе «Қызыл аңғар» дегенді білдіреді. Бірақ мұның сол заманда мағыналық аударма бойынша хатқа түсуі екіталай. Сондықтан, ежелгі оқылуына жүгінсек, «Чігу» дегеніміз арғы заманда ... харыбы лүк, күк болып екі түрлі оқылатындықтан, «Чігуді» Чекүк, Чеклүк, Текүк, Тиалүк, Тиалүк деп әр түрлі айтуға болады. Осыған меңзес аудармада «Чекүк» түрінде қолдандық – ред.» («Қытай тарихи-намаларындағы қазаққа қатысты деректер», 1-кітап, 366 бет).

Байқап қарағанда, осы біз сөз етіп отырған тарихи кітаптағы үлкен-үлкен текстерден гөрі кейбір жеке сөздерге берілген түсініктер

(сноск) тарихи шындыққа жақын сияқты. Мысалға осы текстегі «Дай» деген атауға берілген түсінікті алып көрелік. «Дай (көнеше оқылуы: Дад-иек немесе Дариек) – ертедегі ел Бұл жөнінде «Тарихи жазбалардың түсіндірмелі толық аудармасында»: «Дай – шағын мемлекет. Орны Аму дәрияның төменгі алабында. Батыстың тарихи кітаптарында айтылатын Дае болуы мүмкін» (3199-бет), – дейді. Ал бірсыпыра ғалымдар Дайды осы күнгі қазақ Адайының арғы тегі дейтін көрінеді. Мұнысының да жаны бар сияқты.

«Қытай энциклопедиясы», Қытай тарихы бөліміндегі «Қаңлы» мақаласында – (331-б.): «Логанток – Қаңлының қысқы ордасы және қонысы. Орны – Сыр бойында. Ал «26 тарих сөздігінде» Логантоқты Шыршық өзенінің аңғарында деп көрсеткен. (909-б.).

Бетен қаласы Қаңлының жазғы астанасы. Орны шамамен қазіргі Ташкент немесе Шымкент маңында (жоғарыдағы кітап, 331-б.).

«Шынжаңның жергілікті тарихында» көрсетілуінше, Қаңлы ханының жазғы қонысы Балқаш көлі мен Арал теңізінің аралығында болған (37-бет). Көріп отырсыздар, бұл бүгінгі біздің ұғымымыз бойынша бөле-жаруға келмейтін бір-ақ аумақ.

Енді мына бір деректерге назар аударып көрелік. «Қасөк, Касөг-Көгарт (қазіргі Памир терістігімен қанаттас ежелгі ел «Иүйгүң» деген кітапта: «Құрым, Секше (Жоу хандығы тұсында қазіргі Чиңхай өлкесінде өмір сүрген этнос. Тағы бір аты: секше нұмдары. Хән Патшалығы дәуірінде «Секше қиян» немесе «Ғажиок Қиян» деп те аталған) Қасөктер батыс нұмның тармақтары» деп жазылған. «Хәннама. Жағырапиялық дерегінде» «Касөг» түрінде жазылған. Сүй патшалығы тұсында «Пуатған елі» деп аталыпты. («Сы-Иуан» бір томдығы, 996-бет. Шаң-У кітап сарайы, 1989 жыл Бейжиң) деп жазылған «Қытай тарихнамаларындағы қазаққа қатысты деректер» атты 1-кітаптың төртінші бетінде берілген түсінікте.

Осы тарихтың айтуынша Қаңлыда бес кіші хан болыпты. Соның бірі Сағай хан (Қазақ хан) екен. Ордасы Сағай қаласы. Ол көнеше: Катзэк, Кэзэк немесе Қазақ болып, үш түрлі оқылып келіпті. Орны қазіргі Өзбекстандағы Самарқанның түстігіне ала Шәһрисабіз өңірі екен. «Билік ғибратнамасы сөздігі» 1-том, 631-бетінде осылай көрсетілгені айтылған. Осы деректерді оқып отырғанда көнекөз қариялардың Самарқанның көк тасы туралы айтатын аңыз-ертегілері еріксіз еске түседі. Өйткені, мұндай әңгімелердің қазақ арасында ежелден-ақ жиі айтылатыны тегін емес сияқты. Олайы, бұл әңгіме біздің бала кезімізде ауызша айтылғанымен, соңғы кездері жазу-сызу мен ақпараттық техникалардың ағыны астында қалып, ұмытыла бастаған-ды.

Қытайдың ежелгі тарихында «Батыс өңір» деген атау бар. Ол туралы біз сөз етіп отырған кітаптың «Хәннама, 96 бума, Батыс өңір (1) баяны (1)» деген бөлімінде берілген бірінші түсінікте: «Батыс

өңір – тарихи жағырапиялық атау. Қытай тілінде «Батыс өңір» деген сөз б.з.б. 80 жылдардың бас шенінде жазылған Хуан Куанның «Тұз, темір туралы» деген кітабында кезігеді. Кейін «Хәннамаға» тұңғыш тарихи-жағырапиялық атау (топоним) ретінде енгізіліп, содан бері қытай және шетелдер тарихында кең әрі тар мағынасында екі түрлі қолданылып келеді. Оның тар мағынадағысы 1884 жылға дейінгі Шыңжаң өлкесін («Шығыс Түркістанды») меңзейді. Кең мағынасындағы батыс өңір, яғни батыс әлемі Шыңжаңмен қоса Азияның орталық, батыс бөлігін, Үнді түбегін, шығыс Еуропа мен терістік Африканы қамтиды («Шыңжаң тарихи сөздігі», 167-бет). Иүй Тайшан жазған «Батыс өңір тарихында»: «Кең мағынадағы батыс өңір орталық Азияны меңзейді делінген (1-бет)», – деп көрсетілген. (Қытай тарихнамаларындағы қазаққа қатысты деректер», 1-кітап, 613-бет). Ал Қытай тарихшысы Сыма Биау «Хәннаманың жалғасы» деген кітабында: «Хән Айди, Хән Пинди заманына келгенде батыс өңір бөлшектене келе 55 ел болды деп жазған. («Хәннаманың толық аударма» 5-том, 3870-бет), – делінген.

Осы сөз етіліп отырған кітаптың 606-бетінде қаңлы елі туралы тағы мынандай сипаттама берілген. Енді соны оқып көрелік. «39. Қаңлының батыс терістігінде шамамен 2 мың ли (1 ли 500 м.) қашықтықта Аорс (Әмсай) елі тұрады. Бұл елдің 100 мыңнан аса оқшысы бар. Ғұрып-салттары қаңлымен ұқсас. Бұл ел жағасы жайдақ телегей теңізге тақау орналасқан. Аңғары ол солтүстік теңіз болса керек.

Қаңлыда 5 кіші хан бар. Оның бірі – Сағай хан (қазақ хан). Ордасы Сағай қаласында. Бұл басқақтықтан 5 мың 776 ли, Иаңгуаннан 8 мың 52 ли шалғай. Екіншісі – Бөмік хан (Кашаниа). Ордасы Бөмік қаласында. Басқақтықтан 5 мың 767 ли, Иаңгуаннан 5 мың 25 ли шалғай. Үшіншісі – Рауник хан (Ташкент ханы). Ордасы Рауник қаласында (Бінкенітте). Басқақтықтан 6 мың 296 ли, Иаңгуаннан 7 мың 525 ли шалғай. Төртіншісі – Ге хан (Бұхар ханы). Ордасы Ге (Бұхара) қаласында. Басқақтықтан 6 мың 296 ли, Иаңгуаннан 8 мың 555 ли шалғай. Бесіншісі – Оган хан (Үргеніш ханы). Ордасы Оган (Үргеніш) қаласында. Басқақтықтан 6 мың 906 ли, Иаңгуаннан 8 мың 355 ли шалғай. Осы 5 кіші ханның бәрі Қаңлы ханның билігіне бағынады». «Қытай тарихнамаларындағы қазаққа қатысты деректер», 1-кітап, 606-б.). (Басқақ – мәнсап (көнеше оқылуы – Дығақ. Бас бақылаушы деген мағынада. Хән Шуанди кезінен бастап батыс өңір басқағы қойылды. Бұл батыс өңір елдерінде тұратын ең жоғары лауазым иесі есептелді) (Қытай тарихнамаларындағы қазаққа қатысты деректер», 1-кітап, 414-бет).

Бұлар қазақ атауы туралы соңғы кездері Қытай тарихын зерттеушілердің тапқан қазаққа қатысты деректері. Қазақ туралы енді бір дерек тарихшы Құрбанғали Халидидің Қазандағы «Өрнек» баспасынан 1910 жылы жарық көрген «Тауарих хамса» («Шығыстағы

бес елдің тарихы») атты еңбегінде «Қазақ және қазақ хандары» деген бөлімінде сөз болады. Сонда «Қазақ» деген атау туралы талай тарихшыларға қарағанда біршама кең тоқталады. Шама-шарқынша талдау жасап, өз пікірін де айтып отырған. Енді соның негізгі-негізгі деген жерлерінен үзінді оқып көрелік.

Қазақ атауы туралы

Бірінші сөз

«Қазақ» деген атау жайында әр түрлі талас, тұжырымдар бар. Кейбіреулер «қазақ» сөзі «қашақтан» өзгерген. Шыңғыстың ұрпағынан бір ханзада бірі қашып, қасына жас желікке елгезектерді ертіп, жол тосып, керуен тонап, тау-даланы кезіп кетіпті. Тұрақты орны болмай, үнемі қашып жүргендіктен бұлар «қашақ» атанып, соңынан бұл сөз «қазақ» делінген сөзге өзгеріпті». Тарихшы бұлай деушілердің пікірлерін жан-жақты талдай келіп, жоққа шығарады. Содан соң өз пікірін ұсынып: «Ноғай тілінде «қазақ» деген сөз «бойдақ, салт» деген ұғымда қолданылады. Мысалы бір кісі қазаға жолығып, мал-мүлкінен айырылып, өз басы ғана қалса: «Қазақ ғына башы қалған, бала-шағасы жоқ кісіні: «Қазақ ғына башы иүр», - дейді. Осындай сөз бүкіл бір рулы елге лақап болып кеткен десе, орындырақ болады», – дейді.

Екінші сөз

«Қазақ» сөзі хайсақтан өзгерген. Мұңғұл тілінде шекара қорғаушы мағынасында. Бұл ел отырықшы елдің төңірегінде айналып жүргендіктен хайсақ атанып, одан қазаққа өзгерген делінеді». Тарихшы «қазақ» сөзіне тілі келмеген халықтардың, мәселен қытайдың: «хайсаки, хаса, хайсау, хасак» деп сан түрлі атайтынын мысалға келтіре отырып, мұндай жорамалдарды да құптамайды.

Үшінші сөз

«Қазақ» «хазлах» деген сөзден өзгерген. Ескендір Зұлқарнайын Яжуж-Мәжүжді қорғанның ішіне қалдырып, түркі халықтарды сыртына тастапты. «Тәрік» арабша тастау деген мағынадағы сөз. Түркілер қорғанның сыртына тасталғандықтан «түрік» атаныпты. Осы сыртта қалғандар бірталай тайпа болып, соның біреуі «хазлах» екен. Осы сөз заман өтуіне байланысты өзгере-өзгере «қазақ» дегенге ауыпты немесе бастапқы «қазақ деген сөзді арабтар өз тіліне сәйкестіріп, «хазлақ» деп жазған болуы да мүмкін делінеді.

Атақты саяхатшы және тарихшы Ибн Халдун (араб): «төртінші ықылымның төртінші бөлігінің батыс жағында, Перғана, Шаш мемлекеттерінен басқа, Түркістан қауымынан хазахия елінің жері оңтүстік жағында болады» деген, сондай-ақ кимакия тайпасы деп жазғандарына қарағанда, бұлар осы қазақ, қалмақ болмасын деген

ойға келеді. «Қалмақ» ежелден «кимак» атанып, кейін «қалмақ» дегенге өзгерген болуы мүмкін. «Жағрапия кәбир» деген кітапта «кимак» дегеніміз «қалмақ» делінуі менің жоғарыдағы ойымды күшейтеді».

Төртінші сөз

«Қазақ» «қазаға» немесе «хазаха» деген сөзден өзгерген, бұл екі тайпа араб болады. Хамир бин Сибә деген елдің көпшілігі Йемен жерінде жасалған. Йеменде Силұлхарам деген үлкен сел жүріп, бүкіл ел апатқа ұшырағанда, тайпалар алды-алдына кеткен. Қазаға, хазаха тайпалары Таһама, Жижаз жеріне көшіпті. Жан сақтау үшін осылардан бөлініп кеткен тайпалар түрік-татарлармен араласып, татардың бір бөлігі болып кетіпті, бұлар қазаға, хазахалар екен, ақырында «қазақ» болып кетіпті дейді. Бұл сөзді айтушылар қазақтың қуанғанда өлең, қайғырғанда наза, өлім-жітімде жоқтау айтатыны, атақты кісілердің, үлкен адамдардың атын атамай, тергеп айтуы; дау-шар айтыстарда сөз салыстырып мақтануы, кемсітуі, қорғауы, көтермелеуі сияқты әдет-ғұрыптарына қарап және араб тайпаларының атымен қазақ сөзі ұйқастау, жақын келгендіктен, осылардың ата тегі араб болар деген ойды алға қояды. Жоғарыдағы әдеттер арабтарда да бар».

Бесінші сөз

«Қазақ» «қыз» деген сөзбен «ақ» деген сөздің қосындысы» дейтіндер де бар...», – деп автор ел аузындағы толып жатқан аңыз әңгімелерден мысал келтіреді. Мысалы, соның бірі заманында көрген түсі арқылы екіқабат болып қалған бір патшаның қызының ұятқа шыдамай елден кетіп, дала кезген аңшыға кезігуі, ол қызды үйіне әкелгенде елінің: «Бәрекелде, қыз-ақ екен! Бұдан артық қыз не болсын, шіркіннің сұлуы-ай» дегендіктен, бұл сөз қызға ардақты есім болып қалыпты. Ұрпақтары анасына қарай «қызақ балалары» деп атаныпты. Кейін келе «балалары» деген сөз қалып, «қазақ» деген сөзге өзгеріпті.

Алтыншы сөз

«Енді біреулер «қазақ» деген есім «Қази-ақ» деген сөзден өзгерген дейді. Бұлай деушілер: бұл елдің тегі татар-мұңғұл хандары Шыңғыс ханның ұрпағы. Шыңғыс ұрпақтарынан алдымен Берке хан ислам дініне кірген, нижраның жеті жүзінші жылдары кезінде Ғазан хан мұсылман болды. Бұл екеуінің тұқымы әр жерде мұсылман хан болысып өтісті. Осы ұрпақтың ішінде ең атақтысы Өзбек хан еді. Бұл ханның бұйрығы және үкімі арқылы мұңғұл татарлардан мұсылман болушылар көбейді дегенді көлденең тартады.

Өзбек хан өлгеннен кейін баласы Жәнібек хан болып, ислам дініне кірген көшпелі татарларды үшке бөлді. Ұлы жүзге үйсінді бастық қойып, Жалайыр деген кісіні оған орынбасарлыққа бұйырды, Орта жүзге Арғынды бек сайлап, найманды оған көмекші етіп бекітті, Кіші жүзге Алшынды би қойып. Жаппасты оған жәрдемші етіп

белгіледі. Бұйрықты қолдарына ұстатқан соң, жылына екі рет ханның алдына келіп, ел жағдайынан хабар беріп, істеген жұмыстарын орда мекемесіне тіркеп тұруға әмір берді. Бұлар жарлықты қабыл алып, Еділ-Жайық, Есіл-Нұра, Арал-Жым аймақтарында көшіп-қонып жүрді. Ханның белгілеген мерзімдерінде өзара істеген істерін, болған оқиғаларды ханға баян қылғанда, хан қасында отырған ғұламалары мен билеріне; «Бұлардың істеген істері шариғатқа үйлесе ме? Үйлесе бекітіп, теріс болса, ескерту беріп ұрсыңдар!» – дейді екен. Ханның қазы-мүптілері тексеріп көріп, шариғатқа үйлеседі деп пәтуа беріпті. Хан бұл биліктерге таңырқап: «Бұлар кітап оқымаса, шариғат жолын білмесе, өздерінің ақыл-ойымен айтқан биліктері шариғатқа үйлесе қояр ма?» – депті. Ғұламалар үйлеседі екен депті. Хан ендеше бұларға қазы-мүпті керек емес, өздері «қазы-ақ» екен деп мақтау айтыпты. Ханның бұл сөзі заң болып орнап, «қазы-ақ» деген сөз кейін келе «қазақ» деген сөзге өзгеріпті».

Бұдан соң автор «ақ» шылауының қазақ тіліндегі қызметіне тоқталады. Содан соң әйгілі кісілердің бір ауыз сөзінің бір елге ат болып қалу салтының бұрыннан бар екенін айта келіп, басқа тұжырымдардан гөрі осы тиянақты дегісі келеді.

Алайда мұны да жоққа шығаратын пікірлер баршылық. Кәдімгі Сәбит Мұқановтың «Қазақ шежіресі» деген еңбегінде: «Алаш» деген сөзге, бұрынғы бір аңызда былайша түсінік беріледі. Аламан (барымташы деген мағынада да қолданылады) деген ханның бір ұлы анасынан алапес болып туыпты. Соны ұнатпаған хан, атын «Алаша» қояды да, қасына жүз жігіт қосып, шешесі мен Алашаны Ұлытаудан асырып тастайды. Содан ержеткен Алаша өз бетімен хандық құрап, ел болып кетеді. Алаша өлгенде Ұлытаудан ағатын Қара кеңгір өзенінің бойына көміліп, қабірінің үстіне мазар салынады. Сол «Алаша хан» атты әдемі жасалған мазар Ұлытаудағы Кеңгір бойында әлі күнге дейін қаз-қалпында сақтаулы.

Қазақта «Алаш алаш болғанда, Алаша хан болғанда» деген де сөз бар. Соның мағынасы ғылым жүзінде бертінде ашылып, Қазақстан Ғылым академиясының баспасы «Қазақстан энциклопедиясы» деген атпен шығарған кітапта белгілі тіл ғалымы Файнетден Мұсабаев «Кеген жазуы» деген еңбегінде тастан жасалған мүсінге және көне жазуға сүйене отырып, «алаш» және «алаша» деген сөздерге талдау жасайды. Файнетденнің баяндауынша қазақтың «алты алаш» деген сөзі – «алты ел» деген ұғымды береді деуі шындыққа жатады. Демек, қазақ сол алтаудың бірі ғана. Өзге бесеуі: қырғыз, өзбек, түрікпен, қарақалпақ және башқұрт. Бұлардың қазіргі аттары мен халық болып бөлінуі соңғы мың жылдың орта тұсынан басталады. Сондықтан қазақта бар рулардың көпшілігі оларда да бар. Кей халық өздері бағынған хандардың есімдерімен аталып кеткен. Мысалы, өзбек, ноғай т.б.

Файнетденнің жорамалынша «Алаш хандығы» құрылып,

«Алаш» ханның билеуі, шамасы бұдан екі жарым мың жылдай бұрын болса керек», – деген ой-тұжырымы бар. Академик жазушының тілші ғалым Ғайнетденнің пікірін мақұлдауы тегіннен-тегін емес сияқты. Осыған меңзес пікір жоғарыда біз қазақ туралы еңбегінен сілтемелер келтірген тарихшы Құрбанғали Халидиден де кездестіруге болады. Бірақ уақыт жағынан бұл пікірлер бір-бірінен өте алшақ. Айталық, Құрбанғали Халиди «Тауарих хасада»; «Алаш деген атау жөнінде кейбіреулер былай дейді: «Алаш» Аланша ханға берілген ат. Аланша хан бүкіл ханның ата-бабасы.

«Алаш Алаш болғанда,
Аланша хан болғанда,
Қазақ, қалмақ, ноғайлар,
Бәрі сонда бір болған.
Ынтымағы жарасып,
Жайқын (Амудария) көлдей бай болған.
Еділ, Жайық, Оралды,
Өрлеп-құлдап жайылған.
Өзбек хан, Жәнібек өлген соң,
Тоқтамыс, Темір болған соң,
Ел ішіне жік түсіп,
Үш бөлек боп айрылған.
Қазақ, ноғай қыбылада,
Мұсылманға жан тартып,
Дін үшін қатты қайғырған.
Қалмақ, мұңғұл бөлініп,
Кәпірлігі білініп,
Күн шығысқа қайрылған.
Ежен Боғди сонда деп,

Алтайды мекен-жай қылған», – деген ескі жырларға қарағанда, Аланша хан заманында «ноғай», «қазақ», «қалмақ» деген атаулармен айрылмай, барлығы бір есімде, оның басқаруында болғандығы Тоқтамыс хан мен Ақсақ Темір дәуіріне шейін осындай бір ханның қол астында аты затына сай бір ел болып келгендігі, соңғы кездері әрқайсысы өз алдына бөлініп кеткендігі байқалады. Қазақ-қалмақ бір кісі, ноғай-қазақ бір кісі делінетіні де осыдан», – деп жазады. Біздіңше, мұның бәрі кезінде ауызша айтылатын аңыз-ертегілерге қарсы қояр нақты жазбаша деректің жоқтығынан болса керек. Алғы сөзі татарша, сірә, Қазанда басылған, алдыңғы екі беті жоқ, бір шежіре кітаптан көргенім бар. Шежіре Адам ғәләйһи уәс-сәламнан басталады. Мысалы былай: Адам ғәләйһи уәс-сәлам, Адам ғ.с-дан – Шиш ғ.с., Шиштан – Ануш, Ануштан – Қинаң, Қинаңнан – Мәһлайыл, Мәһлайылдан – Бердің, Бердіннен – Ахнұк, Ахнұқтан – Ідіріс, Ідірістен – Мұтұшлақ, Мұтұшлақтан – Ләмек, Ләмектен – Нұх.

Әбілғазының «Түрік шежіресіндегі» жазуы бойынша, Нұхқа

дейінгі осы аталған Адам Ата ұрпақтары ұзақ-ұзақ жасапты. Мәселен, Адам Ата мың, Шиш тоғыз жүз он екі жыл өмір сүріп, жұмаққа кетіпті. Одан кейінгілері де аз жасамаған. Нұхтың өзі екі жүз елу жасқа келгенде Құдай тағала оны пайғамбар қылып, сол кездегі халыққа жібереді. Ол халықты жеті жүз жыл мұсылмандыққа үгіттейді. Ер-әйелі болып сексен адам иман келтіреді. Нұхтың тілегі бойынша осы сексен адам ол жасатқан кемеді тірі қалып, қалғандары Алланың өмірімен топан суға кетеді.

Біз көрген, қолдан бұтақталып, сызылған шежіре осы Нұх пайғамбардың: Хам, Сам, Иафес деген үш ұлының ұрпақтарынан басталады да, Қарахан ұлы Оғыз ханнан бірыңғай төре тұқымын таратып кетеді. Сөйтіп Көшімханұлы-Әшімханға жетіп тоқтайды. Содан Иафестен – Түрік хан, Түріктен – Түтік хан, Түтіктен – Елше хан, Елшеден – Деббақой хан, Деббақойдан – Күйік хан, Күйік ұлы – Алаңшехан, Алаңшеден – Татар, Мұңғұл (Осы тұста ескерте кететін бір жай бар. Әбілғазы «Монғол хан және оның Шыңғыс ханға дейінгі ұрпақтары жайында» деген шежіресінде: «Монғол сөзі мұң және ол деген сөздерден шыққан, жұрттың тілі келмегендіктен – «Мұғұл» деп кеткен. «Мұңның» мағынасы қайғыға жақын, түнерген дегенге келеді», – деп жазған. Ендеше бұл ұлттың аты монғол емес, мұңғол. Біз өз аузындағы дыбысталуы бойынша «мұңғұл» деп жазып жүрміз). Шыңғыстан Мұңғұлға дейін (аталған шежіре бойынша) 28 ата.

Ал «Қытай тарихнамаларындағы қазаққа қатысты деректер», 2-кітап, 92-бетіндегі «Жоунама, 50-бума, 42-баянында»: «Түріктер ғұндардың бір тармағы. Науғысы – Ашына. Олар өз алдына ұлыс құрды. Кейін оны көршілес мемлекеті талқандады да, халқын түгел қырды». Енді осы араға тағы да аңыз килігіп, соғыста аяғын кесіп, далаға тастап кеткен баланы қасқыр асырағаны туралы айтылады. Ақыры сол бала Алтынтауды мекен етіп Нонеге темірші болады. Алтынтаудың пішіні дулығаға келіңкірейді. Нөнелер дулығаны өз тілдерінде «түрік» дейді екен. Сөйтіп бұл сөз олардың халық нәмі болып кетсе керек. Ал: «Түріктердің арғы аталары ғұндардың терістігіндегі сақ елінен шықты. Олардың ұлыс Абасы «Абам бек» деп аталды. Олар он жеті ағайынды еді... үлкен ұлы от шығарып, олардың бойын жылытты, асырады және қолқабысын тигізді. Сонымен олар үлкен ұлды қошеметтеп, өздерінің билеушісі етіп сайлады. Бұған «Түрік» деген нәм берілді. Оның өз аты – Нағыт түрік шад еді», - делінеді. («Қытай тарихнамаларындағы қазаққа қатысты деректер», 2-кітап, 92-93-94 беттер).

Тарихтағы жазбаға түскен аңыз бойынша да, тарихи дерек бойынша да «түрік» тым ертеде шыққан атау. Сол себепті оның қазақтан басқа да тармақтары жетіп артылады. Ал біз өзіміз ізіне түсіп іздеп отырған қазақ атауына келсек, Қаңлыға қарасты бес ханның бірі Сағайдың иелігіндегі халықтың «қазақ» атануына

байланысты екені шындыққа жақын. Мұны Құрбанғали Халидидің «Қазақ атауы туралы «үшінші» сөзі қуаттайтын сияқты. Уақыт жағынан алғанда тілші ғалым Файнетден Мұсабаевтан келтірген Сәбеңнің сілтемесі де сәйкеседі.

Қайшылық Түрік атауында. Аталған шежіре бойынша «Түрік» атауы тым ертеде шыққан. Ал «Қазақ СССР тарихы», 1-том, 332-бетінде: «Түрік» деген ат алғаш рет 542 жылы аталды» деп жазылған. Сондай-ақ мұны «Қытай тарихнамаларындағы қазаққа қатысты деректер» атты кітаптың 2 томының түсінігінде «Түрік деген ат қытай тарихына 540 жылдан бастап жазылған. Алғашқы түрік қағанаты 599 жылы құрылды» делінген. Ендеше бүгінгі қазақ халқының құрамындағы: сақ, ғұн, қаңлы, үйсін, қыпшақ, найман, керей, Алшын, жаппас т.б. қалайша түркі халықтары аталып жүрміз? Сонда не шежіредегі, не тарихтағы түрік туралы деректердің бірі өтірік. Мұны анықтау тарихшыларымыздың міндеті болса керек.

“Шипагерлік баянның” Қазақстанға танылуы туралы аз сөз

“Түркістан” газеті өзінің алғашқы сандарынан бастап осы бір ғұлама ғалымның еңбегін найхаттап, танытуға халының жеткенінше күш салып келе жатқаны оқушылардың барлығына белгілі болса керек. Мәселен, ең алдымен “500 жыл жарық көрмеген” деген атпен Шинжаңда осындай бір ғұламаның “Шипагерлік баян” атты ғылымнамалық еңбегінің қолжазбасы табылғандығы жөнінде хабар бердім. (“Түркістан”, 15 ақпан, 1994 жыл №3).

Бұдан соң іле-шала осы қолжазбаны алғаш оқып, жүйелі пікір айтқандардың бірі, журналист, аудармашы марқұм Әзімхан Тышанұлының Шинжаңда шығатын “Мұра” журналының 1993 жылғы 3-4 санында жарияланған “Байырғы мәдениет көгінен жарқ еткен бір шұғыла” атты көлемді мақаласын нөмірден нөмірге жарияладым. Соған орай редакциямызға жан-жақтан хат та келіп түсе бастады. Соның бірі Қызылорда қаласының тұрғыны Айжарық Сәдібеков. Ол “Түркістанның” осы мақала жарияланған бір санын ала алмай қалғанына өкініш білдіре отырып, хат жазып сұраған еді. (Бұл мақала “Түркістанның” 1994 жылғы 10.15.29 – наурыздағы 5,6,8-сандарында жарияланған).

Бұдан соң жұрттың ықыласын аударған “Шипагерлік баяннан”

қолымызда бар үзіндіні (Шинжаңда шығатын “Дәрігерлік білім” журналының 1991 жылғы 4-санынан алып) жариялай бастадық. Мұнда осы қолжазбаның бұған дейін қалай сақталғаны туралы ең соңғы мұрагері Нұртай Түменбайұлының айтқандары мен әкесі Түменбай Ыстанбайұлының өсиетнамасында, алдына түсінік жаза отырып, берген болатынбыз.

Осы орайда айта кететін бір жайт бар. Ол “Шипагерлік баянын” жазып отырып, адамдардың тұғыр, тұрағына байланысты өзгешілігіне мысал ретінде: “Өзімді алып айтсам, атым – Өтейбойдақ, Тілеуқабылдың ұлымын. Ата-тегім Ұлы жүз, зарман, зарман ішінде – Албан. Мекенім – Жетісу. Ауылымда құрбы-құрдас, таныс-білістерім аз емес. Жан анда Жиренше шешен, Жәнібек ханның қарашасымын. Жылым – иртек. 85-ке келдім. Бойым ұзын, қараторы, қоңқақ мұрынды, кең иықты, қаба сақалды, ұзын қасты, кем сөзді жанмын” (“Шипагерлік баян” 36-бет), – деп өз суретін өзі сөзбен салып кеткен екен. Мұны әз Жәнібек хан: “Жарайсың, жарайсың қара үзген шипагер, шипагерліктен қара үзіп шыққан Өтейбойдақ. Көзің тұр шоқша жайнап. Өңгер (өнер), үлгіңді титтей қалдырмай, жасырып-жаппай, бүкпесіз, толық жазып шық” (“Шипагерлік баян”, 12-бет), – деп толықтырыпты. Міне, осы деректерге сүйене отырып “Түркістан” газетінің бас суретшісі Еркін Нұразханов Өтекеңнің суретін сызған болатын. Бұл сурет газетіміздің төрт-бес санында (1994 жылғы 19, 26 көкектегі, 31 мамырдағы, 12 қазандағы) қатарынан жарияланды да. Сонда газет ұжымы уақыт жағын ойластыра келіп, (“Керім жігіт басына сәлде орайды” деген халық әнінің жолдарын ескере отырып) Өтекеңе сәлдені лайық көрген едік. Дәл осы сөзге сүйене отырып Шинжаңдық суретші Манат Жанымханұлы сызған Өтекеңнің суреті “Шинжаң ғылым – техника, денсаулық сақтау” баспасынан шыққан “Шипагерлік баянның” алғашқы бетіне беріліпті. Басында Жетісудың осы күнгі шалдары киетін сусар бөрік. Екі суреттің басты айырмашылығы осы ғана. Біздегі нұсқада сақалы сәл ұзындау. Ал бір адамның сақалы тірі кезінде ұзарып, қысқарып дегендей, сан өзгеріске түсуі әбден мүмкін ғой.

Бұл бірін-бірі білмейтін екі суретші сызған бір суреттің ұқсастығы мен аздаған айырмашылығын тәптіштеп отырған себебім мынада: жоғарыда айтқанымыздай редакциямызға “Шипагерлік баянның” жалғасын сұраған хаттар келіп түсе бастады. Содан соң “Түркістан” газетінің бас редакторы, халық жазушысы Қалтай Мұхамеджанов редакция ұжымымен ақылдаса келіп, мені іс сапармен Шинжаңға жіберіп алу жағын да қарастырды. Бірақ мен кейбір кездейсоқ себептермен бара алмай қалған едім. Алайда “Шинжаң ғылым-техника, денсаулық сақтау” баспасы шығарғалы жатқанын, амандық болса жақында қолымызға тиетінінен дәмелі едік. Ойлағанымыздай-ақ аталған баспадан шыққан “Шипагерлік баян” көп ұзамай редакция ұжымының қолына тиді. Бұл жөнінде біздің мұқтажымызды дер

кезінде өтегісі келген кәнігі журналист марқұм Айтан Нүсіпхан қолына тиген алғашқы кітабын бір түнде оқып шығып, шетіне: "Ата-бабамның мына ғажайып мұрасымен танысып шыққан соң, осындай ұлды дүниеге әкелген халқымның ұлылығына енді менде ешқандай шүбә қалған жоқ", – деп жазып қолма-қол редакция ұжымына табыс етті. Біз бұл жөнінен Айтанға рақмет айтқанбыз. Өйткені осы кітап қолымызға тиісімен кириллицаға түсіріп, кітап етіп шығаруға дайындалып отырғанбыз. Әлгі айтылған суретті (Еркін Нұразханов сызған) пайдаланып, қолда бар үзінділер мен мақалалар бойынша болашақ кітаптың сұлбасын дайындап та қойғанбыз. Енді Құдай қаласа, "Шипагерлік баянды" күтіп отырған Қазақстандағы қалың оқырманның қолына тигізуге асыққанбыз. Десек те, бұл міндет "Жалын" баспасы тарапынан орындалғаны баршаға мәлім. Ол өз алдына ұзақ әңгіме.

Сонымен "Шипагерлік баян" бес ғасырдан кейін туған топырағына қайтып оралды. Олай дейтіміз "Шипагерлік баян" өз Жәнібек ханның жарлығымен жазылыпты. Ал хан ордасының Шуда болғаны тарихтан белгілі. Алайда қазақ жерінің қазір қайсы елде қалған пұшпағы болса да бөле-жаруға келмейді. Оған бүгін сөз етіп отырған Өтейбойдақ атамыздың ізі дәлел. Ол кісінің өз кезінде: Омбыда, Нұрада, Торғайда, Сыр бойында, қазақ даласының тағы басқа жерлерінде болғаны "Шипагерлік баянында" көрініп тұр. Бүгін сол атамыздың Қазақтың кең байтақ даласын кезіп жүріп жиган (жазған) мол мұрасының жұқанасын болса да қолға тигізуге асыққан Шинжаңдағы қазақ зиялыларына, оларға бас-көз болған ел ағалары: Жәнәбіл Смағұлұлына, Дияр Құрмашұлына, Төлеухан Ыбырайұлына, Тоқтасын Батырқанұлына, Әуелхан Қалиұлына ол туралы алғашқы мақала авторы Әзімхан Тышанұлына және "Шинжаң ғылым-техника, денсаулық сақтау" баспасының ұжымына Қазақстандағы қалың оқырман қауым атынан "Түркістан" газетінің ұжымы да рақмет айтады. Сондай-ақ ортақ қуанышымыз құтты болсын дейміз!

Алайда оқушыларымыздың есіне мына бір өкінішті жайды да сала кеткеніміз жөн шығар. Түп нұсқаны 1968 жылы "Қызыл қорғаушылар" өртеп жібереді. Содан қазіргі кітап болып қолымызға тигені 1095 беті ғана екен. 3655 беті өртеніп кеткен. Оның үстіне 1952 жылы Түменбай Ыстанбайұлы алтыншы рет қазіргі тілімізге аударып көшіргенде шығармадағы бәйіттерді аударуды қиынсынып, тастап кетіп отырған. Әсіресе кітаптың жауапты редакторы Қаби Ыбырайұлы Жуанышевтің: "Әттең, қолжазба 1050 түрлі дәрі, 4577 рецептімен қоса, толық табылар болса, жалғыз қазақ даласы ғана емес, дүние бір сілкініп, медицина ғылымы жайраң қағар еді. Қолжазбаның толық жинағы осындай кітаптан 7-8 болар еді", – дегенін оқығанда ішіміз удай ашыды. Кітаптың әр жерінен жоғалған беттердің санын көргенде де осындай сезімде болдық. Алайда,

соның өзінде де бар қазақты қуантарлық асыл мұра екені көрініп тұр. Алдағы уақытта осы кітаптың ұрымтал-ұрымтал тұстарын газетімізде жариялап отырамыз.

Өтейбойдақ Тілеуқабылұлы – бар қазақтың мақтанышы

Орыстың Владимир Зотов деген бір оқымыстысы: “Орта ғасырда мұңғұлдар сияқты тарих ғалымдарын өзіне баураған бір де бір ұлт болған жоқ деп айтуға болса, мұңғұл ұлты сияқты өмір шындығын шынайы бейнелейтін “Құпия шежіре” сияқты тарихи естелік жазып қалдырған ешбір көшпенді халық та жоқ деп айтуға әбден болады”, – деген екен. Айтса, айтқанындай-ақ емес пе еді. Түркі тектес халықтардың бәріне ортақ мұраларымызды малданып көңіл жұбатқанымыз болмаса, “мынау біздікі” дегенде дау туғызбайтын ештеңеміздің болмай келгенінің несін жасырамыз. Орыстар Х ғасырдың ескерткіші “Игорь жасағы туралы жырды” ертедегі әдебиетіміздің классикалық үлгісі десе, грузиндер XII ғасырдағы Шота Руставелидің “Жолбарыс терісін жамылған батыр” дастанымен мақтанады. Әрине, бұл жерде қытай мен гректер сияқты елдерді ауызға алып жату артық болар.

Жоғарыда ескерткеніміздей, 1917 жылдың “шапағатына бөленгенше” жаппай сауатсыздық жайлаған надан халық атанып келгенімізге және оған әбден мойынсал болғанымызға – осыған дейін жазып келген тарихшыларымыздың, зерттеушілеріміздің, қалам ұстаған бәріміздің өз шығармаларымыз куә. Қалай қашқанмен, құтыла алмаймыз, қалай ақталғанмен дәлелдей алмаймыз.

Бұдан бізді құтқаратын күш – соңғы кездері әр жер-әр жерден қадау-қадау табылып жатқан заттай және жазбаша мұраларымыз. Солардың бірі және бірегейі – Өтейбойдақ Тілеуқабылұлының “Шипагерлік баян” атты кітабының қолжазбасы. Біздің қазіргі тілге аударғанда “Медицина тарихы” деген сөз.

Оқырмандарымызға ең алдымен ескертіп қоятын бір жай – Өтейбойдақ шипагер адам болған. “Шипагерлік баян” – таза шипагерлік, дәрігерлік саланы баяндауға арналған ғылыми еңбек. Бірақ таза қазақ тілінде жазылған. Мұның Әбу Нәсір әл Фараби, Жүсіп Баласағұн, Махмұд Қашқари немесе Қадырғали би Қосымұлының “Жылнамалар жинағы” сияқты еңбектерден басты айырмашылығы да осы. Екінші жағынан, ешбір зерттеушіге жұмыс қалдырмай, кейінгі ұрпаққа қажет деректің бәрін өзі қалдырып кеткен. Мәселен, аты – Өтейбойдақ. Тілеуқабылдың ұлы. Ата тегі – Ұлы жүз зарман, зарман ішінде албан. Мекені – Жетісу. Ауылында құрбы-құрдас, таныс-білістері аз емес. Жан анда дос/ Жиренше шешен, Жәнібек ханның қарашысы. Жылы – иіртек ұлу/. 85-ке келген. Бойы ұзын,

қараторы, қоңқақ мұрынды, кең иқты, қаба сақалды, ұзын қасты, кем сөзді адам.

Иіртек – ұлу екен. Сол бойынша есептегенде 1397 жылы туған. “Шипагерлік баянын” Әз Жәнібек ханның жарлығы бойынша 1467-жылы (70 жасында) жаза бастайды. 95-ке келіп қайтыс болыпты. Осы жасының ішінде үйленбепті. Сірә, Өтей атына “бойдақ” деген тіркеменің қосылуы да содан болса керек. Өйткені кіндіктес інісінің аты Толай екен. Өлерінің шағында, “Қол ыласы дәулетке, ылас нәлі сәулетке қызықпай”, ғылымның соңына түскен ғалым тірнектеп жиған мол қазынасын – “Шипагерлік баянын” осы Толайға қалдырады.

Бұдан кейінгі мұрагерлерінің жазып қалдыруына қарағанда, соңғы рет нижираның 1170 жылы, яғни 1792 жылы арғы атасынан сақталып келе жатқан жалғыз данасын бесінші рет мұрагері Бұршақ би көзбе-көз көріп отырып көшіртіп, теңестіріп (салыстырып) болған соң, әр бетін бірден өртеп отырады. Бұдан соң ата жолы бойынша ең соңғы мұрагері Нұртайдың әкесі Түменбай Ыстанбайұлы осыдан шамамен 40-50 жыл бұрын қайта көшірткен. Содан соң ендігі жерде “балама түсініксіз болады-ау” деген кейбір сөздерге түсінік берген. Қолжазбаның қазіргі бізге жеткен нұсқасы осы.

Бұл асыл мұраны Нұртай Түменбайұлы баспа орындарына 1990 жылдары тапсырса керек. Содан бері бірқатар сыннан өткенге ұқсайды. Ақыры ғылымнамалық (энциклопедиялық) мәнге ие, бар қазақтың мақтан етуіне тұрарлық ұлы дүние екені анықталған. Бұған осы қолжазбаның ең алғашқы оқушыларының бірі шинжаңдық журналист, аудармашы марқұм Әзімқан Тышанұлының өмірінің соңында жазған “Байырғы мәдениет көгінен жарқ еткен бір шұғыла” атты мақаласын оқыған адамның көзі әбден жетеді.

Аталған мақаладағы қолжазбаның өзінен келтірілген деректерге сүйенсек, “Шипагерлік баян” – жеті кітаптан тұратын үлкен еңбек. Бұл жөнінен Әзімқан Тышанұлы өз мақаласында: “Шынына келгенде, өз алдына толық медициналық ғылыми жүйесі, өз алдына толық ғылыми атауы, өз алдына бір төбе толық дәрітану ғылымы бар, қазақ шипагерлік білімінің үш шың, алты белесі деп аталатын, медицина салаларының баршасын қамтитын дәу ғылыми еңбекті талдау арқылы түсіндіру мүмкін емес”, – дей келіп, адам денесінен шығатын тердің өзін 9 түрге бөлгенін мысалға келтіреді.

Ол – ол ма, “Шипагерлік баянда” жасалу жолдары мен қолдануы анықталған дәрілердің ұзын саны 1384 екен. Мұның жетпіс неше түрі металл-металлойдтан, 859 түрі өсімдіктен, 455 түрі жан-жануардан алыныпты. Қазіргі медицина ғылымының тарихында шешекке қарсы егуді алғаш тапқан ғалым ағылшын Эдуард Женнер көрінеді. Ол тұңғыш рет 1796 жылы шешекке қарсы вакцина еккен делінеді екен. Ал Өтейбойдақ Тілеуқабылұлы шешекке қарсы вакцина егуді бұдан 350 жыл бұрын қолданыпты.

Ендеше: “Содан бері қайда жүріпті бұл жаңалық ел арасына

тарап кетпей?” – дейтіндер де шығуы мүмкін. Енді сол туралы аз аялдай кетейік. Өтейбойдақ ауырып қалған өзінің жан досы Жиренше шешенді емдеп жазып, бұдан кейін не істеу керек екені жөніндегі тапсырмаларын беріп, аттанғалы жатқанында әз Жәнібек ханнан Жиренше шешенге тақай шақырғыш жасауылы келіп, хан шақырып жатқанын айтады. Осы жолы Жиренше досы Өтейбойдақты ханға ерте кетеді. Барған соң әр түрлі әңгіме қозғалады. Сөз арасында әз Жәнібек хан Жиренше шешеннен: “Осы бізде қара үзген шипагер бар ма?” – деп сұрап қалады. Ол алдында отырған Өтейбойдақ Тілеуқабылұлын көрсетеді. Хан әлденеше сұрау қояды. Шипагер мүдірмей жауап береді. Осы әңгіме үстінде қанның уылуы туралы сөз қозғалып қалады. Шипагер осыған байланысты жақын туыстар қыз алысқан жағдайда ұрпақтың азатындығын дәлелдейді. Бұған әбден иланған хан сол жердің өзінде-ақ: “Күллі Алаш ұранлы қазақ қараша бұқараларымның өздерінің және ұрпағының мінсіз болмағы шарты үшін... жеті атаға толмай қыз алысқандар бүгіннен бастап болмауы шарт” деген жарлығын жаздырып, “Алтын мөрін басып”, қолма-қол шабарман аттандырып, жарлықты атқаруға уәзір жарнаманы бұйырды” /қолжазба, 54-бет. Содан соң хан: “Үлгіңді титтей де қалдырмай, жасырып-жаппай, бүкпесіз, толық, ашық жазып шық. Болған соң ордаға келіп, жеке өзіме оқып бер. Қазынада сақтатамын. Қасырқағаңа /қосқан есе/ қарай сыйыңды алып, мертебеңді иелейсің”, – дейді де, уәзірлеріне дереу орындауды бұйырады /қолжазба, 56-бет/. Сөйтіп, “Ордадан оңаша сыйласырдан /қонақ үйден/ жайлы орын бергесің, мысыма тоқтағандарым мен қайта еске /естелікке/ жазғандарымды, ойға жиғандарымды жазуға кірістім” /қолжазба, 56-бет/. “Жетпіс жылдық өмірімдегі төл кешірма, кешіргіліктік ая бойынша жазып отырмын” /қолжазба, 951-бет/. “Бітіріп болып, дәтімді жазып, ертең ұсынамын дегенде, қуанышым өте ерте болған екен. Сол түні ғақбытлы хан Темір ойда жоқта қандаш қырғы бастады да, хан Жәнібек жан жаһаннам тұлға қандығыр болды. Мен дестірді /кітап/ көтере босқындармен бірге Ақ Ордадан қашып, әрең құтылып, “есі бар ел табар” деп, туған мекеніме тарттым /қолжазба, 57-бет/. Демек, 1467 жылы бастап жазған ғалым 1475 жылы “Шипагерлік баянның” алғашқы нұсқасын бітіріп, ханға тапсырмақ болған күні әлгіндей кедергіге тап болған. Сөйтіп, қолжазба тақыр местің ішіне түскен де қала берген. Тек қана Өтейбойдақтың кіндіктес інісі Топайдан тараған ұрпақтың бірінен екіншісіне ауысып отырған. Толық емес дерек бойынша /соңғы мұрагерлерінің бірі Түменбай Ыстанбайұлының жазып қалдыруына қарағанда/, әуелі Райымбек, одан соң Шыбыл, Қоңырбөрік, Тама, Бұршақ би... Ыстанбай, Түменбай, Нұртайлар арқылы бүгінге жеткен. Бұлар, керек десеңіз, әйелдер мен қыз балаларына да көрсетпеген. Тек осы мұраға лайық саналынған сенімді ұрпақтың ғана қолына өтіп отырған.

Біздің айтып отырғанымыз қолжазбаны алғаш оқып шығып, ісі қазақтан сүйінші сұрау үшін жазылған шағын мақалада ғана келтірілген кейбір сілтемелер төңірегіндегі хабарлар ғана. Соның өзінен-ақ әлге дейін аңыздың кейіпкері саналып жүрген Жиренше шешеннің кім екенін анықтадық. Әз Жәнібектің қашан өлгенін және кім өлтіргенін білдік. Алаш, қазақ атауларының шығу тегіне, тарих тереңіне меңзейтін қыруар деректер, қысындар таптық. Осының өзінен-ақ “Шипагерлік баянда” тілімізге, тарихымызға, этнографиямызға, ғылымның тағы басқа салаларына байланысты қаншама қазына жатқандығын аңғару қиын емес сияқты.

Әрине, мұндай шоқтығы биік ғұлама ғалым осыдан табаны күректей 5 ғасыр бұрын алды-арты тастай қараңғы надан қазақтардың арасынан жалғыз шығыпты дегенге есі дұрыс пенде сене қоймас. Шынында да солай. Ол өзінен бұрынғы ұлы жерлерестері әл Фараби, Жүсіп Баласағұн сияқты данышпандардың еңбектерімен толық таныс болған. Өз тұсында да дәл өзі секілді қара үзген шипагер, бүгінгі тілмен айтқанда, медицина ғылымдарының докторы, академик дәрігерлер көп болмағанымен, бар екенін: “Ат жалын тартып міне сала-ақ, сырқат біткенге шипа ем дарымын тауып, науқасты жазсам деген жүрегіме ұялаған арман жетегімен ізде-ізде кезбе жер /іздене-іздене кезбеген жерім жоқ/. Бұл жолда шоқтығы бұланайдай биік төтенше ұлы ұлағаттылармен де, саптаяққа жұққан сүт нiлiндей таумер тәутіктермен де, бiр жол бiр iз ас iшкеш болдым... Қол ыласы дәулетке, ылас нiлi сәулетке қызықпадым” /қолжазба, 17-бет/, – дегенінен анық аңғаруға болады. Керек болса, әкесі де дәрігер екен. Ол туралы: “Әкем жеті мен қырық бір шөптің басын шарт етуші еді. Мен бұған алғаш нансам да, өз көшірмелік аям бұған сендірмейтін болып, нандырымын жойды... Сондықтан өмірімнің осы дәстiрге /кітапқа/ арналғанға дейiнгi аралығында осы тылсымдарға нақтап көз жiбермекке бекiндiм. Бұ дүниенің қызығын мүлде ұмыттым. Алдымен өзiм iшiп, өзiм жеп, шипа ем дарым заруатынан талай уландым. Ақыры көптеген дарым заруаттарының iшiнде, әкем айтқандай, олпы-солпы, жадағай емес, не қилы кереметтердiң бәрiн аяндадым” /қолжазба, 2031-бет/, – дейді ғалым. Бірақ әке деңгейінде қалып қоймай, бүкіл қазақ халқының мәңгілік мақтанышына айналарлық дәрежеге көтерілген.

Бұлай деуімізге толық негіз бар. Біріншіден, “Шипагерлік баян” – ғылымнамалық мәнге ие, толыққанды медициналық ғылыми еңбек. Екіншіден, осыдан 500 жыл бұрын таза қазақ тілінде жазылған дүние. Бүгін біз соған қарай отырып тіліміздің осы аралықта қандай өзгерістерге ұшырағанын аңғаруымызға болады. Үшіншіден, туындыгерінің кім екені, қай дәуірде өмір сүргені, қайда туып, қанша жасағаны дау туғызбайды. Қысқасы, бұл жағы соқырға таяқ ұстатқандай айқын. Төртіншіден, қолжазбаның кімнің тапсырмасымен, қалай жазылғаны, әуелі кімнің қолына өткені, одан